

بررسی پاسخ‌های فیزیولوژیک و عملکرد ارقام نخود (*Cicer arietinum* L.) در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی

افشین توکلی*، سهیلا غنیمتی و کامران افصحی

گروه مهندسی تولید و ژنتیک گیاهی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۸، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸)

چکیده

کمبود آب در شرایط دیم اثرات نامطلوبی بر خصوصیات فیزیولوژیک گیاه دارد. به منظور بررسی پاسخ‌های فیزیولوژیک ارقام نخود در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی آزمایشی به صورت طرح اسپلیت پلات در قالب طرح بلوک‌های کاملاً تصادفی با چهار تکرار اجرا شد. در این تحقیق کرت‌های اصلی سه شرایط آبیاری شامل شرایط دیم، آبیاری تکمیلی و آبیاری کامل و کرت‌های فرعی شامل چهار رقم نخود آژکان، منصور عادل و سعید بود. خصوصیات فیزیولوژیک مورد بررسی در طی فصل رشد شامل محتوای نسبی آب برگ، نشت الکترولیت‌ها، میزان فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان کاتالاز و پراکسیداز، محتوی پرولین و مالون دی‌آلدید، میزان کلروفیل a، b و کل بودند. در پایان فصل رشد نیز تعداد دانه در بوته، وزن صد دانه، عملکرد بیولوژیک و دانه مورد بررسی قرار گرفت. نتایج تحقیق نشان‌دهنده تأثیر معنی‌دار آبیاری بر کلیه صفات مورد بررسی در سطح یک درصد است. در شرایط دیم میزان نشت الکترولیت‌ها و میزان مالون دی‌آلدید، پرولین و فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان نسبت به شرایط آبیاری کامل به ترتیب ۳۲ درصد و ۱/۲۸ و ۵/۱۳ برابر افزایش یافت در حالیکه سایر صفات مورد بررسی کاهش یافتند. در بین ارقام مورد بررسی رقم منصور در شرایط آبیاری کامل بیشترین میزان تولید دانه (۱۸۵۰ کیلوگرم در هکتار) را داشت و رقم عادل در شرایط آبیاری کامل و تکمیلی کمترین میزان تولید (به ترتیب ۱۰۹۳ و ۸۵۰ کیلوگرم در هکتار) را نشان داد. در شرایط دیم ارقام تولید یکسانی را نشان دادند. انجام آبیاری تکمیلی باعث بهبود کارکردهای فیزیولوژیک ارقام نخود نسبت به شرایط دیم شد. که در نهایت باعث افزایش تولید و عملکرد دانه نسبت به شرایط دیم در ارقام نخود شد. در شرایط آبیاری تکمیلی و کامل رقم منصور نسبت به ارقام دیگر برتری نشان داد و برای این شرایط مناسب است.

واژه‌های کلیدی: آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان، پرولین، تنش خشکی، عملکرد دانه، کلروفیل

مقدمه

نخود در ایران به صورت دیم است که ۹۸ درصد کل سطح زیرکشت این گیاه را شامل می‌شود (آمارنامه کشاورزی، ۱۴۰۲). در شرایط دیم گیاه با تنش‌های مختلف محیطی روبرو می‌شود که تنش خشکی یکی از مهمترین تنش‌ها در این شرایط است. تنش خشکی اثرات بسیار نامطلوبی بر رشد و

کمبود آب در دسترس یکی از عوامل مهم کاهش تولید گیاهان زراعی به ویژه در ایران است. نخود از حبوبات مهم در مناطق خشک و نیمه‌خشک جهت تأمین پروتئین مورد نیاز انسان است (Mafakheri et al., 2011). بخش عمده سطح زیرکشت

*نویسنده مسؤل، نشانی پست الکترونیکی: Tavakoli@znu.ac.ir

کاتالاز به صورت مستقیم پروکسید هیدروژن را تخریب کرده و میزان آن را کاهش می‌دهد در حالیکه آنزیم پراکسیداز از یک ترکیب به عنوان دهنده الکترون استفاده کرده و پروکسید هیدروژن را تخریب می‌کند (Hasanuzzaman *et al.*, 2020). فعالیت این دو آنزیم در شرایط تنش‌های محیطی مانند تنش کمبود آب افزایش یافته تا گونه‌های فعال اکسیژن را حذف کنند (Scandalios, 2005; Zhou *et al.*, 2022). مطالعات انجام‌شده بر روی گندم و نخود نشان داد که در شرایط تنش میزان فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان کاتالاز و پراکسیداز افزایش یافته و این افزایش در ارقام مقاوم به خشکی بیشتر از ارقام حساس به خشکی بود (توکلی و همکاران، ۱۳۸۸، ابریشم‌چی و همکاران، ۱۳۹۱؛ Nair and Chung, 2015). پرولین یک اسیدآمین است که به صورت یک اسمولیت و تنظیم‌کننده اسمزی در سلول‌های گیاه عمل می‌کند و میزان آن در شرایط تنش‌های محیطی افزایش می‌یابد (Bhaskara *et al.*, 2015). افزایش این ترکیب در شرایط تنش منجر به اثرات مثبتی مانند کاهش پتانسل اسمزی و جذب بهتر آب، فعالیت بیشتر آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان و سیگنال‌دهی در شرایط تنش شده و افزایش میزان پرولین در شرایط تنش خشکی با مطالعه بر روی گیاه کینوا (سالک معراجی و همکاران، ۱۳۹۹) نخود (Keerthi *et al.*, 2023; Seifikalhor *et al.*, 2022) و لوبیا (بروجردنیا و همکاران، ۱۳۹۵) گزارش شده است. در شرایط دیم که میزان دسترسی گیاه به آب به شدت محدود می‌شود تنش خشکی با تأثیرات مخرب بر فرایندهای فیزیولوژیکی گیاه باعث کاهش کارایی و تولید گیاه خواهد شد و استفاده از آبیاری تکمیلی در این شرایط می‌تواند به بهبود فرایندهای فیزیولوژیکی و متابولیکی گیاه کمک کرده و در نهایت تولید را افزایش دهد و این مسئله در تحقیقات مختلف انجام شده گزارش شده است (خوجم‌لی و همکاران، ۱۳۹۷؛ پارسا و همکاران، ۱۳۹۰). ارقام مختلف گیاهان زراعی از لحاظ خصوصیات فیزیولوژیک و پاسخ به شرایط تنش با یکدیگر می‌توانند متفاوت باشند و ارقام مقاوم به خشکی می‌تواند کارکردهای بهتر فیزیولوژیکی نیز در این شرایط داشته باشند

نمو و فرایندهای فیزیولوژیکی و متابولیکی گیاه دارد (Mittler, 2002). در شرایط محدودیت آب به علت کاهش میزان آب در دسترس گیاه میزان جذب آب و محتوی نسبی آب در گیاه کاهش می‌یابد (مومنی و همکاران، ۱۳۹۳). محتوی نسبی آب شاخص مناسبی برای بررسی وضعیت آبی گیاه است (مومنی و همکاران ۱۳۹۳، Basak *et al.*, 2020). با کاهش محتوی نسبی آب در برگ‌ها روزه‌های گیاه بسته شده و ورود دی‌اکسید کربن به برگ‌ها دچار محدودیت می‌شود و به دنبال آن میزان فتوسنتز کاهش می‌یابد (Lawlor, 2002; Lawlor and Cornic, 2002). کاهش میزان فتوسنتز باعث افزایش تولید گونه‌های فعال اکسیژن در گیاه می‌شود که افزایش این گونه‌ها منجر به افزایش پراکسیداسیون لیپیدهای غشاء، ماکرومولکول‌های حیاتی مانند DNA، RNA، پروتئین‌ها و ترکیبات دیگر مانند کلروفیل می‌شود (Hasanuzzaman *et al.*, 2020; Mylona and Polidoros, 2011). پراکسیداسیون لیپیدهای غشاء منجر به تولید مالون دی‌آلدئید شده و اندازه‌گیری آن می‌تواند شاخصی از میزان آسیب به غشاهای سلول باشد (Kar and Ozturk, 2020). مطالعه انجام‌شده بر روی نخود نشان‌دهنده افزایش میزان MDA در شرایط کمبود رطوبت است (Keerthi *et al.*, 2022; Seifikalhor *et al.*, 2023). خسارت وارده به غشاها می‌تواند باعث افزایش نشت الکترولیت‌ها از سلول شود (Kayan and Turhan, 2012). مطالعات انجام‌شده بر روی گیاه لوبیا و نخود نشان‌دهنده افزایش نشت الکترولیت‌ها در شرایط کمبود رطوبت است (بروجردنیا و همکاران، ۱۳۹۵، Seifikalhor *et al.*, 2022) و این صفت می‌تواند شاخصی جهت نشان دادن خسارت وارده به غشاهای سلول باشد. گیاهان جهت مقابله با گونه‌های فعال اکسیژن دارای سیستم آنتی‌اکسیدانی هستند که این سیستم شامل متابولیت‌ها و آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان است (Hasanuzzaman *et al.*, 2020; Mylona and Polidoros, 2011). از جمله آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان که در سلول‌های گیاهی باعث حذف پروکسید هیدروژن (H_2O_2) می‌شود می‌توان به دو آنزیم کاتالاز و پراکسیداز اشاره کرد (Hasanuzzaman *et al.*, 2020). آنزیم

منتقل و اندازه‌گیری طبق روش ریچی (Ritchie and Nguyen, 1990) انجام شد.

برای اندازه‌گیری محتوای پرولین، فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان کاتالاز و پراکسیداز همچنین محتوی مالون دی‌آلدهید ابتدا نمونه‌ها در مزرعه با استفاده از نیتروژن مایع فریز شده و به آزمایشگاه منتقل و تا زمان اندازه‌گیری در دمای ۸۰- درجه سانتی‌گراد نگهداری شد. فعالیت آنزیم کاتالاز با روش Aebi (۱۹۸۴) و فعالیت آنزیم پراکسیداز با روش Chance و Maehly (۱۹۵۵) اندازه‌گیری شد. جهت تعیین میزان پروتئین محلول از روش Bradford (۱۹۷۶) استفاده شد. میزان مالون دی‌آلدهید شاخصی برای برآورد پراکسیداسیون لیپیدهای غشاء است و برای اندازه‌گیری محتوی MDA از روش Heath و Packer (۱۹۶۸) استفاده شد.

محتوای پرولین برگ با استفاده از روش Bates و همکاران (۱۹۷۳) اندازه‌گیری شد و جهت تهیه منحنی استاندارد نیز از پرولین خالص استفاده شد.

به منظور اندازه‌گیری میزان نشت الکترولیت‌ها در برگ از آخرین برگ توسعه‌یافته بوته‌ها نمونه‌برداری شد و نمونه‌ها بلافاصله به آزمایشگاه منتقل شد و میزان نشت الکترولیت‌ها اندازه‌گیری شد (Sairam and Srivastava, 2001).

جهت تعیین میزان کلروفیل a, b و کل نمونه‌ها به آزمایشگاه منتقل و استخراج کلروفیل با استفاده از محلول استون ۸۰ درصد انجام شد و میزان جذب در طول موج‌های ۶۴۵ و ۶۶۳ خوانده شد سپس با استفاده از روابط میزان محتوی کلروفیل برحسب میلی‌گرم در گرم محاسبه شد (Ashraf et al., 1994).

$$a = \frac{V}{1000 \times W} [(A_{663} \times 12.7) - (A_{645} \times 2.69)] \times V$$

$$b = \frac{V}{1000 \times W} [(A_{645} \times 22.9) - (A_{663} \times 4.69)] \times V$$

$$\text{کلروفیل} = \frac{V}{1000 \times W} [(A_{645} \times 20.2) + (A_{663} \times 8.02)] \times V$$

که در روابط بالا A جذب نمونه، V حجم نهایی عصاره استخراج‌شده و W وزن تر نمونه برگ است.

در پایان فصل رشد پس از رسیدگی بوته‌ها صفات دیگر شامل تعداد دانه در بوته، وزن صد دانه، عملکرد بیولوژیک و

هر چند پاسخ ارقام می‌تواند بسیار متفاوت و متنوع باشد (Asati et al., 2022)، حمه‌رشید و همکاران، ۱۳۹۸؛ توکلی و همکاران، ۱۳۸۸).

با توجه به اهمیت تولید گیاه نخود در شرایط کمبود آب لازم است خصوصیات فیزیولوژیک و تولید این گیاه در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی مورد بررسی قرار گیرد ولی در تحقیقات به این گیاه کمتر توجه شده است به همین دلیل این آزمایش جهت بررسی خصوصیات و پاسخ‌های فیزیولوژیک چهار رقم نخود در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی و ارتباط این خصوصیات با تولید این ارقام انجام شد.

مواد و روش‌ها

این آزمایش به صورت کرت‌های خردشده در قالب طرح بلوک‌های کاملاً تصادفی در چهار تکرار در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه زنجان در سال زراعی ۹۹-۱۳۹۸ اجرا شد. خصوصیات آب و هوایی منطقه آزمایش در طی فصل رشد گیاه در جدول ۱ ارائه شده است. کرت‌های اصلی شامل سه تیمار آبیاری کامل، آبیاری تکمیلی و شرایط دیم و کرت‌های فرعی شامل چهار رقم نخود آزان، منصور، عادل و سعید بود. آماده‌سازی و شخم زمین در فصل پاییز انجام شد و بذور در تاریخ ۱۸ اسفندماه کشت شدند. فاصله ردیف‌های کاشت ۵۰ و فاصله روی ردیف ۴/۱ سانتی‌متر و تراکم بوته ۴۸ بوته در مترمربع بود. در تیمار آبیاری کامل از زمان کاشت تا رسیدگی بوته آبیاری براساس نیاز گیاه انجام شد اما در تیمار آبیاری تکمیلی آبیاری، فقط در دو مرحله گلدهی و غلاف‌بندی انجام شد. در طی فصل رشد مبارزه با علف‌های هرز به صورت دستی انجام شد. جهت اندازه‌گیری صفات فیزیولوژیک مختلف نمونه‌گیری یازده روز پس از انجام اولین آبیاری تکمیلی انجام شد و در این روز دو روز از آبیاری در تیمار آبیاری کامل گذشته بود. سپس اقدام به اندازه‌گیری صفات فیزیولوژیک شد.

جهت اندازه‌گیری محتوای نسبی آب برگ نمونه‌گیری در ساعت ۱۰ صبح انجام شد و نمونه‌ها بلافاصله به آزمایشگاه

جدول ۱- اطلاعات هواشناسی منطقه آزمایش در طی فصل رشد گیاه سال ۹۹-۱۳۹۸

پارامتر	اسفند	فروردین	اردیبهشت	خرداد	تیر
میزان کل بارش (mm)	۳۹/۹	۵۳/۴	۵۱/۴	۱۲/۱	۱۵/۲
میانگین حداقل دما (°C)	-۰/۱۰	۲/۳۰	۷/۰۷	۱۱/۸۶	۱۴/۵۳
میانگین حداکثر دما (°C)	۱۳/۵۰	۱۳/۴۱	۲۰/۸۷	۳۱	۳۱/۲۷
میانگین دما (°C)	۶/۷	۷/۸۵	۱۳/۹۷	۲۱/۴۳	۲۲/۹۰

دانه اندازه‌گیری شد.

پس از انجام اندازه‌گیری‌ها و محاسبات لازم داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SAS نسخه ۹/۱ تجزیه واریانس و مقایسه میانگین شدند. مقایسات میانگین با استفاده از آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح ۵ درصد انجام شد. نمودارها با استفاده از نرم‌افزار Excel نسخه ۲۰۱۷ ترسیم شد.

نتایج و بحث

محتوای نسبی آب: بررسی نتایج تجزیه واریانس محتوی نسبی آب برگ بیانگر این است که اثر آبیاری، رقم و اثر متقابل رقم و آبیاری در سطح یک درصد معنی‌دار شد (جدول ۲). معنی‌دار شدن اثر متقابل رقم و آبیاری نشان‌دهنده عکس‌العمل متفاوت ارقام در شرایط مختلف آبیاری است. در شرایط آبیاری تکمیلی نسبت به شرایط آبیاری کامل محتوای نسبی آب برگ به طور معنی‌داری کاهش داشته است ولی پاسخ ارقام مشابه نبود به طوری که دو رقم آزکان و منصور نسبت به دو رقم دیگر برتری داشتند ولی در شرایط دیم رقم سعید با محتوای نسبی آب ۷۵/۷۸ درصد نسبت به ارقام دیگر برتری داشت (شکل ۱). کاهش محتوای نسبی آب برگ در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم نسبت به شرایط آبیاری کامل ناشی از کاهش آب در دسترس گیاه است. در شرایط آبیاری تکمیلی نمونه‌گیری ۱۱ روز پس از آخرین آبیاری بود در حالیکه در شرایط آبیاری کامل دو روز از آخرین آبیاری گذشته بود. در شرایط دیم رقم سعید احتمالاً با بستن زودتر روزنه‌ها و حفظ رطوبت خود توانسته محتوای نسبی آب برگ بالاتری نسبت به ارقام دیگر داشته باشد. انجام آبیاری تکمیلی نسبت به شرایط دیم باعث بهبود محتوای نسبی آب برق شده است. مؤمنی و همکاران

(۱۳۹۳) نیز با تحقیق بر روی گیاه نخود گزارش کردند که انجام آبیاری تکمیلی به صورت معنی‌داری محتوی نسبی آب برگ را افزایش داد.

فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان: نتایج تجزیه واریانس فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان کاتالاز و پراکسیداز نشان‌دهنده تأثیر معنی‌دار آبیاری بر فعالیت هر دو آنزیم بود ولی ارقام تأثیر معنی‌داری بر فعالیت این آنزیم‌ها نداشتند (جدول ۲). اثر متقابل رقم و آبیاری فقط در آنزیم پراکسیداز در سطح یک درصد معنی‌دار شد (جدول ۲). مقایسه میانگین اثر آبیاری نشان داد که فعالیت این آنزیم‌ها در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم نسبت به شرایط آبیاری کامل افزایش یافته است. اما افزایش فعالیت آنزیم کاتالاز بیشتر از آنزیم پراکسیداز بود. به طوری که در شرایط آبیاری تکمیلی فعالیت آنزیم کاتالاز و پراکسیداز به ترتیب ۳۹/۹ و ۲۲ درصد و در شرایط دیم ۱۲۱ و ۵۹/۵ درصد افزایش داشت (جدول ۳). نتایج مقایسه میانگین اثرات متقابل رقم و آبیاری آنزیم پراکسیداز بیانگر این است که افزایش اشاره‌شده در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی در هر چهار رقم مشاهده شد ولی افزایش‌ها یکسان نبود به طوری که در شرایط دیم دو رقم منصور و آزکان فعالیت بالاتری داشتند ولی در شرایط آبیاری کامل رقم آزکان کمترین فعالیت را نشان داد (شکل ۲). افزایش فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان در شرایط تنش و کمبود رطوبت در مطالعات دیگر نیز گزارش شده است (Keerthi *et al.*, 2023; Nounjan *et al.*, 2012; Eyidogan and Oz, 2007). آنزیم کاتالاز و پراکسیداز بخشی از سیستم آنتی‌اکسیدانی گیاه هستند که در شرایط تنش کمبود آب که تولید گونه‌های فعال اکسیژن افزایش می‌یابد منجر به حذف گونه‌های فعال اکسیژن می‌شوند و افزایش فعالیت این آنزیم‌ها

جدول ۲- نتایج تجزیه واریانس صفات مورد بررسی ارقام نخود در شرایط دیم، آبیاری تکمیلی و آبیاری کامل

میانگین مربعات							درجه آزادی	منابع تغییر
پرویلین	پراکسیداز	کاتالاز	مالون دی‌آلدهید	نشت الکترولیت	محتوی نسبی آب برگ	محتوی نسبی		
۰/۰۲۲۵ n.s	۱/۶۸۹ n.s	۲/۱۹۵ n.s	۰/۰۵۹ n.s	۵۲/۳۸ n.s	۷/۶ n.s	۳	بلوک	
۱۷۹/۱۲ **	۳۳۷/۵ **	۱۸۵/۴۶ **	۱/۴۴۲ **	۱۶۴۱/۹۶ **	۱۶۳۰/۱۸ **	۲	آبیاری	
۰/۰۳۹	۰/۴۹۹۸	۰/۷۷۳	۰/۰۳۰۶	۱۹/۶۶	۱/۶۱۷	۶	خطای اصلی	
۱/۸۸۷ **	۰/۵ n.s	۰/۹۸ n.s	۰/۱۰۷۳ n.s	۳۱/۷۹ n.s	۶۲/۶۶ **	۳	ارقام	
۰/۱۳۷*	۲/۰۴ **	۰/۴۲۷ n.s	۰/۰۵۵۶ n.s	۴/۵۸ n.s	۵۷/۰۹ **	۶	آبیاری × ارقام	
۰/۰۴۵	۰/۵۶۳	۰/۶۲۴	۰/۰۵۹	۱۹/۱۹	۳/۳۰۶	۹	خطای فرعی	
۴/۸۵	۳/۸۲	۹/۵۵	۳۱/۵۸	۶	۲/۰۶		ضریب تغییرات (%)	

*, **, و n.s به ترتیب نشان‌دهنده معنی‌داری در سطح پنج درصد، یک درصد و عدم تفاوت معنی‌دار است.

ادامه جدول ۲-

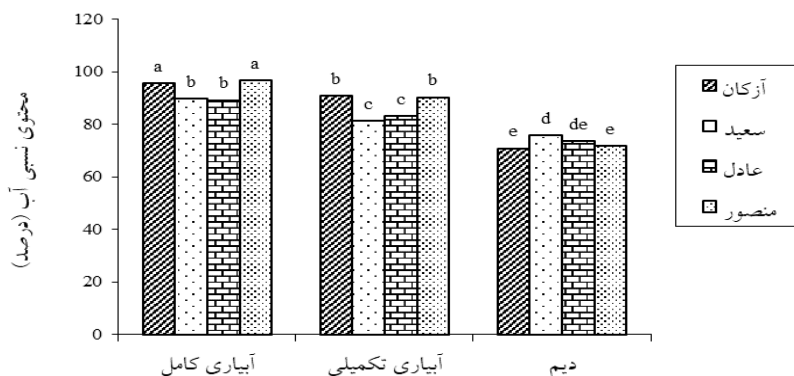
میانگین مربعات							درجه آزادی	منابع تغییر
عملکرد دانه	عملکرد بیولوژیک	وزن صد دانه	تعداد دانه در بوته	کلروفیل کل	کلروفیل b	کلروفیل a		
۷۹۲۰۵ n.s	۸۷۳۳۶۸ n.s	۰/۹۴ n.s	۱۳/۲۹ n.s	۷/۳۳ n.s	۱/۳۰۹*	۲/۳۶۵ n.s	۳	بلوک
۷۴۱۸۰۰۹**	۷۶۷۴۹۳**	۴۷۷/۰۴**	۵۲۷/۹۶**	۲۲۹/۶**	۱۰/۷۳**	۵۶/۵۶**	۲	آبیاری
۴۵۶۹۵	۱۳۴۲۰۱	۱/۱۱	۸/۹	۰/۸۲	۰/۰۶	۰/۷۹۳	۶	خطای اصلی
۶۳۱۸۳۱**	۲۵۰۳۵۷۶**	۱۳۴/۱۷**	۱۳۲**	۲۰/۳۷**	۱/۶۴**	۱۰/۵۷۶**	۳	ارقام
۱۵۶۰۳۶*	۵۴۳۵۷۶ n.s	۵/۰۸۶ n.s	۸/۶۵ n.s	۳/۲۴۷**	۰/۸۰۸**	۱/۰۳۹ n.s	۶	آبیاری × ارقام
۵۵۲۸۹	۲۷۴۶۹۹	۴/۴۳۷	۱۵/۲۶	۰/۶۸۴	۰/۱۸۵	۰/۶۳۷	۹	خطای فرعی
۲۳/۳۴	۱۶/۲۲	۵/۷۶	۲۴/۷۷	۶/۱۴	۱۲/۶۶	۷/۷۵		ضریب تغییرات (%)

*, **, و n.s به ترتیب نشان‌دهنده معنی‌داری در سطح پنج درصد، یک درصد و عدم تفاوت معنی‌دار است.

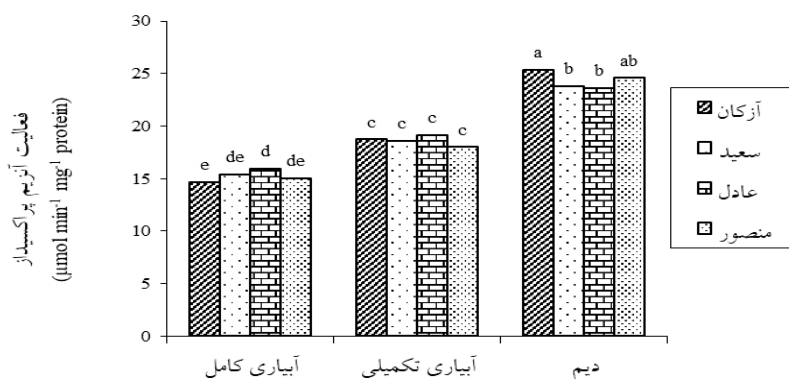
آنزیم‌ها افزایش یافته است تا با گونه‌های فعال اکسیژن تولیدشده مقابله شود.

پرویلین: نتایج تجزیه واریانس میزان پرویلین نشان‌دهنده تأثیر معنی‌دار آبیاری و رقم در سطح یک درصد و اثر متقابل آن‌ها در سطح پنج درصد است (جدول ۲). نتایج مقایسه میانگین اثر متقابل آبیاری و رقم نشان داد که در تمام ارقام میزان پرویلین در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم افزایش یافته است. در بین ارقام رقم آزکان بیشترین میزان افزایش پرویلین را نسبت به شرایط آبیاری کامل نشان داد و مقدار پرویلین از ۱/۰۵

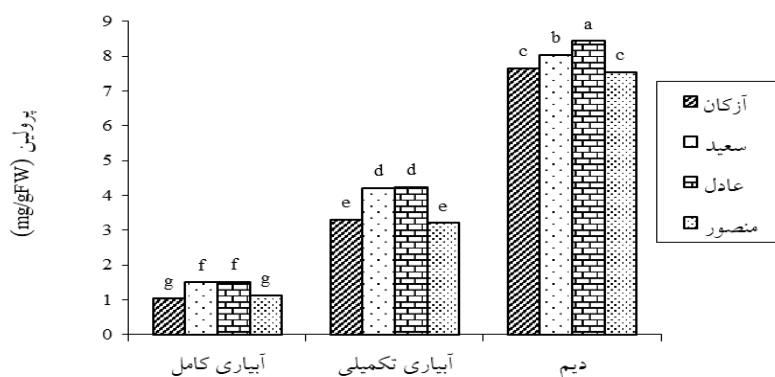
می‌تواند به مقاومت گیاه در برابر شرایط تنش کمک کند (Keerthi et al., 2023; Hasanuzzaman et al., 2020). گونه‌های فعال اکسیژن تولیدشده در شرایط تنش علاوه بر اثرات تخریبی به عنوان سیگنال‌های مولکولی نیز عمل می‌کنند و می‌توانند باعث فعالسازی فاکتورهای رونویسی مختلف شود که این فاکتورهای رونویسی می‌تواند باعث افزایش بیان ژن‌های آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان مانند کاتالاز و پراکسیداز شود (Hasanuzzaman et al., 2020; Scandalios, 2005). به همین دلیل در شرایط دیم و یا آبیاری تکمیلی میزان فعالیت این

شکل ۱- مقایسه میانگین برهمکنش آبیاری و رقم بر صفت محتوی نسبی آب (ستون‌های دارای حروف مشترک براساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح پنج درصد اختلاف معنی‌دار ندارند).

شکل ۲- مقایسه میانگین اثر متقابل آبیاری و رقم بر صفت فعالیت آنزیم پراکسیداز (ستون‌های دارای حروف مشترک براساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح پنج درصد اختلاف معنی‌دار ندارند).

شکل ۳- مقایسه میانگین برهمکنش آبیاری و رقم بر صفت محتوای پروتئین (ستون‌های دارای حروف مشترک براساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح پنج درصد اختلاف معنی‌دار ندارند).

به ۷/۶۵ میلی‌گرم در گرم وزن تر افزایش یافت (شکل ۳). در شرایط آبیاری تکمیلی و آبیاری کامل میزان پروتئین در دو رقم

جدول ۳- مقایسه میانگین اثرات اصلی خصوصیات مورد بررسی در شرایط مختلف آبیاری و ارقام نخود

تیمارها	محتوی نسبی آب برگ (%)	نشت الکترولیت (%)	مالون دی‌آلدهید ($\mu\text{g/gFW}$)	کاتالاز ($\mu\text{mol H}_2\text{O}_2 \text{ min}^{-1} \text{ mg}^{-1} \text{ protein}$)	پراکسیداز ($\mu\text{mol min}^{-1} \text{ mg}^{-1} \text{ protein}$)	پرویلین (mg/gFW)
کامل	۹۲/۷۴ ^a	۶۳/۳۲ ^c	۰/۴۶ ^c	۵/۴۹ ^c	۱۵/۲۶ ^c	۱/۲۹ ^c
تکمیلی	۸۸/۳۳ ^b	۷۲/۳۸ ^b	۰/۶۸ ^b	۷/۶۸ ^b	۱۸/۶۳ ^b	۳/۷۴ ^b
دیم	۷۲/۹۶ ^c	۸۳/۵۵ ^a	۱/۰۵ ^a	۱۲/۱۷ ^a	۲۴/۳۴ ^a	۷/۹۱ ^a
آزکان	۸۵/۷۵ ^a	۷۰/۸۱ ^a	۰/۶۱ ^a	۸/۵۴ ^a	۱۹/۵۹ ^a	۴ ^b
منصور	۸۶/۲۱ ^a	۷۳/۴۸ ^a	۰/۷۴ ^a	۸/۸۰ ^a	۱۹/۲۰ ^a	۳/۹۵ ^b
سعید	۸۲/۲۱ ^b	۷۳/۳۷ ^a	۰/۷۲ ^a	۸/۱۷ ^a	۱۹/۵۸ ^a	۴/۵۸ ^a
عادل	۸۱/۸۷ ^b	۷۴/۶۸ ^a	۰/۸۴ ^a	۸/۲۶ ^a	۱۹/۲۷ ^a	۴/۷۲ ^a

میانگین‌های دارای حروف مشترک در هر ستون، براساس آزمون دانکن در سطح احتمال پنج درصد تفاوت معنی‌دار ندارند.

ادامه جدول ۳-

تیمارها	کلروفیل a (mg/gFW)	کلروفیل b (mg/gFW)	کلروفیل کل (mg/gFW)	تعداد دانه در بوته	وزن صد دانه (g)	عملکرد بیولوژیک (Kg/ha)	عملکرد دانه (Kg/ha)
کامل	۱۲/۳۵ ^a	۴/۰۸ ^a	۱۶/۴۳ ^a	۱۹/۹۱ ^a	۴۰/۶۴ ^a	۴۶۸۷/۵ ^a	۱۴۹۸/۴ ^a
تکمیلی	۱۰/۶۱ ^b	۲/۹۷ ^b	۱۳/۵۸ ^b	۱۸/۱۷ ^a	۳۸/۷۰ ^b	۴۲۹۳/۷ ^b	۱۲۹۳/۷ ^b
دیم	۸/۵۹ ^c	۲/۴۸ ^c	۱۱/۰۷ ^c	۹/۲۱ ^b	۳۰/۳۶ ^c	۷۱۲/۵ ^c	۲۳۰/۱ ^c
آزکان	۱۱/۲۳ ^a	۳/۴۳ ^a	۱۴/۸۱ ^a	۱۸/۸۳ ^a	۳۷/۷۴ ^b	۳۵۰ ^{ab}	۱۰۷۶/۱ ^{ab}
منصور	۱۱/۳۴ ^a	۳/۴۷ ^a	۱۴/۶۶ ^a	۱۳/۴۹ ^b	۴۰/۷۴ ^a	۳۶۵۶/۲ ^a	۱۲۶۹/۱ ^a
سعید	۹/۳۸ ^b	۲/۶۷ ^b	۱۳/۲۵ ^b	۱۲/۳۵ ^b	۳۴/۳۱ ^c	۳۱۴۱/۶ ^b	۹۶۵/۲ ^b
عادل	۱۰/۱۲ ^b	۳/۱۳ ^{ab}	۱۲/۰۵ ^c	۱۸/۳۸ ^a	۳۳/۴۶ ^c	۲۶۲۷ ^c	۷۱۹/۴ ^c

میانگین‌های دارای حروف مشترک در هر ستون، براساس آزمون دانکن در سطح احتمال پنج درصد تفاوت معنی‌دار ندارند.

مختلفی را در گیاه انجام می‌دهد که از آن جمله می‌توان به تنظیم اسمزی و جذب بهتر آب، افزایش فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان، بهبود جذب عناصر غذایی و بهبود هدایت روزنه‌ای اشاره کرد (Kaushal et al., 2011; Kadir et al., 2017; Bhaskara et al., 2015; Khan et al., 2025). بنابراین افزایش پرویلین در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم باعث تحمل بهتر شرایط کمبود آب می‌شود. میزان پرویلین با فعالیت دو آنزیم آنتی‌اکسیدان کاتالاز ($r=0.942$) و پراکسیداز ($r=0.964$) همبستگی بسیار بالایی را نشان داد (جدول ۴).

نتایج تجزیه واریانس محتوای کروویل a، b و کل نشان‌دهنده تأثیر معنی‌دار آبیاری و رقم در سطح یک درصد بر

عادل و سعید بالاتر از دو رقم آزکان و منصور بود در حالی‌که در شرایط دیم رقم عادل بالاترین میزان (۸/۴۳ میلی‌گرم در گرم وزن تر) را داشت و رقم سعید به طور معنی‌دار میزان پرویلین کمتری (۸/۰۴ میلی‌گرم در گرم وزن تر) نسبت به رقم عادل داشت (شکل ۳).

بررسی بیان ژن‌های دخیل در بیوستنز و کاتابولیس پرویلین نشان‌دهنده این است که در شرایط تنش میزان سنتز پرویلین افزایش یافته و همچنین میزان تخریب پرویلین کاهش می‌یابد که در نهایت منجر به افزایش محتوای پرویلین در برگ می‌شود (Sharma et al., 2011; Kaushal et al., 2011). اسیدآمینو پرویلین در شرایط تنش خشکی و کمبود رطوبت نقش‌های

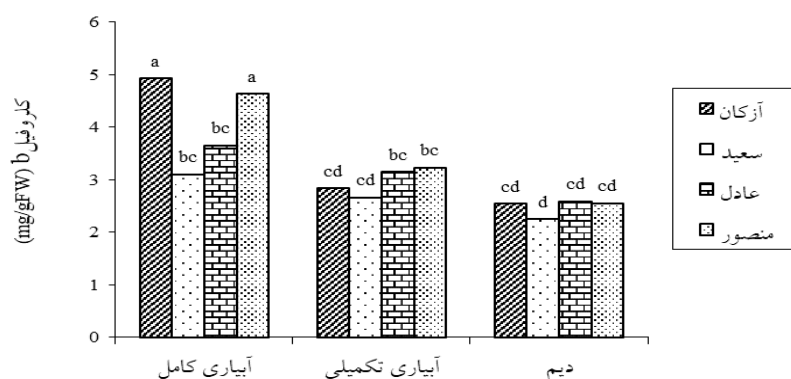
($r=0.789$) همبستگی مثبت و معنی‌داری را نشان داد (جدول ۴). و بالاتر بودن محتوای کلروفیل برگ می‌تواند با افزایش قدرت منبع میزان تولید گیاه را افزایش دهد که تحقیقات دیگر نیز ارتباط بین میزان کلروفیل و تولید را گزارش کردند (Montealiva et al., 2021).

نشت الکترولیت‌ها: نتایج تجزیه واریانس نشت الکترولیت‌ها نشان داد که تأثیر آبیاری بر نشت الکترولیت‌ها در سطح یک درصد معنی‌دار بود و سایر عوامل تأثیر معنی‌داری را نشان ندادند (جدول ۲). میزان نشت الکترولیت‌ها در شرایط آبیاری کامل $63/3$ درصد بود که در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم به ترتیب $14/3$ و $31/9$ درصد افزایش داشت (جدول ۳). میزان نشت الکترولیت‌ها با محتوای نسبی آب برگ همبستگی منفی نشان داد (جدول ۴). به این معنی که با کاهش محتوای نسبی آب برگ میزان نشت الکترولیت‌ها افزایش یافته است. همبستگی بین محتوای نسبی آب برگ و نشت الکترولیت‌ها در مطالعه بروجر دنیا و همکاران (۱۳۹۵) بر روی گیاه لوبیا نیز گزارش شده است. مطالعه انجام‌شده بر روی نخود کاهش میزان نشت الکترولیت‌ها و افزایش محتوای نسبی آب برگ را در شرایط انجام آبیاری تکمیلی نسبت به شرایط دیم گزارش کردند (Kayan and Turhan, 2012). افزایش میزان نشت الکترولیت‌ها ناشی از خسارت وارده بر اثر فعالیت گونه‌های فعال اکسیژن و عوامل دیگر است. میزان نشت الکترولیت‌ها با محتوای مالون دی‌آلدئید ($r=0.649$) همبستگی مثبت و معنی‌داری نشان داد (جدول ۴). میزان مالون دی‌آلدئید نشان‌دهنده میزان پراکسیداسیون لیپیدها است و بالا رفتن آن با افزایش میزان نشت الکترولیت‌ها از غشای سلول ارتباط دارد که در تحقیقات دیگر نیز گزارش شده است (Seifikalhor et al., 2022).

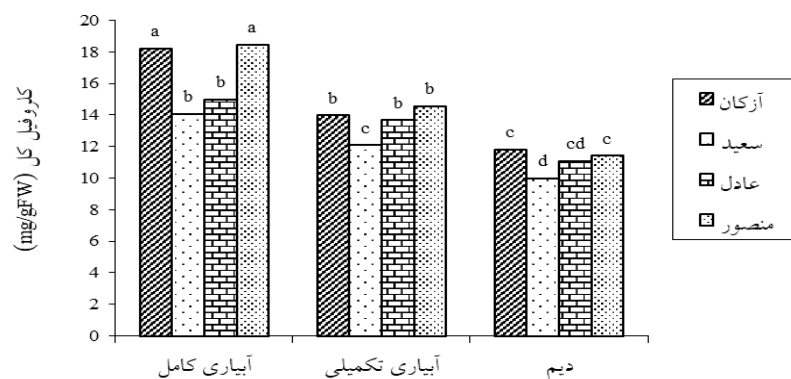
مالون دی‌آلدئید (MDA): نتایج تجزیه واریانس میزان مالون دی‌آلدئید نشان‌دهنده تأثیر معنی‌دار عامل آبیاری بر این صفت است در حالیکه سایر عوامل بر این صفت تأثیر معنی‌داری نداشتند (جدول ۲). میزان MDA در شرایط آبیاری کامل 0.46 نانومول بر گرم ماده تر بود که در شرایط آبیاری

هر سه صفت است. اثر متقابل رقم و آبیاری بر کلروفیل a تأثیر نداشت ولی کلروفیل b و کل تحت تأثیر اثر متقابل آبیاری و رقم در سطح یک درصد قرار گرفتند (جدول ۲). میزان کلروفیل a در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی نسبت به آبیاری کامل به ترتیب $30/5$ و 14 درصد کاهش یافت (جدول ۳). دو رقم آژکان و منصور با داشتن $11/23$ و $11/34$ میلی‌گرم در گرم وزن تر کلروفیل a بالاتری نسبت به دو رقم دیگر داشتند (جدول ۳). در شرایط آبیاری کامل رقم آژکان و منصور به ترتیب با داشتن $4/93$ و $4/63$ میلی‌گرم در گرم وزن تر بالاترین میزان کلروفیل b را داشتند. در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم میزان کلروفیل b در تمام ارقام کاهش یافت ولی در این دو شرایط ارقام تفاوت معنی‌داری نشان ندادند (شکل ۴). میزان کلروفیل کل در شرایط آبیاری کامل مانند کلروفیل b در دو رقم آژکان و منصور بالاترین مقدار را داشت و در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم رقم سعید به ترتیب با داشتن $12/1$ و $9/99$ میلی‌گرم در گرم وزن تر برگ کمترین میزان کلروفیل را داشت (شکل ۵).

مطالعات نشان می‌دهد که تنش خشکی منجر به کاهش قابل توجه کلروفیل a و b در گونه‌های مختلف از جمله برنج و سورگوم می‌شود که با توجه به رقم و شدت تنش خشکی وارد شده به گیاه میزان کاهش کلروفیل از $11/1$ تا $32/2$ درصد گزارش شده است (Yang et al., 2024; Zhang et al., 2019). کاهش کلروفیل گیاه در شرایط محدودیت آب، ناشی از کاهش تولید کلروفیل همچنین افزایش تخریب کلروفیل بر اثر فعالیت گونه‌های فعال اکسیژن و افزایش فعالیت آنزیم کلروفیلز است (Karami et al., 2025; Kang et al., 2023). کاهش محتوای کلروفیل در شرایط کمبود رطوبت یک مکانیسم برای سازگاری گیاه با این شرایط است. در این شرایط به علت محدود شدن فتوسنتز انرژی اضافه دریافت‌شده منجر به تولید گونه‌های فعال اکسیژن می‌شود. بنابراین کاهش محتوای کلروفیل باعث دریافت کمتری انرژی و تولید کمتر گونه‌های فعال اکسیژن می‌شود (Kaliaha and Kozel, 2022). محتوای کلروفیل برگ با میزان عملکرد بیولوژیک ($r=0.781$) و عملکرد دانه

شکل ۴- مقایسه میانگین اثر متقابل آبیاری و رقم بر صفت محتوای کلروفیل b (ستون‌های دارای حروف مشترک براساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح پنج درصد اختلاف معنی‌دار ندارند).

شکل ۵- مقایسه میانگین برهمکنش آبیاری و رقم بر صفت محتوای کلروفیل کل (ستون‌های دارای حروف مشترک براساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح پنج درصد اختلاف معنی‌دار ندارند).

(Keerthi *et al.*, 2023).

تعداد دانه در بوته: نتایج تجزیه واریانس تعداد دانه در بوته بیانگر تأثیر معنی‌دار آبیاری و رقم بر این صفت در سطح یک درصد است (جدول ۲). بیشترین تعداد دانه در بوته در آبیاری کامل مشاهده شد که با آبیاری تکمیلی تفاوت معنی‌داری نداشت اما در شرایط دیم تعداد دانه در بوته نسبت به آبیاری کامل ۵۳/۷ درصد کاهش یافت (جدول ۳). از چهار رقم مورد مطالعه رقم آزکان بیشترین و رقم سعید کمترین تعداد دانه در بوته را داشتند (جدول ۳). تعداد دانه در بوته گیاه نخود بستگی به تعداد دانه در غلاف و تعداد غلاف در بوته دارد که تعداد غلاف در بوته عامل بسیار مهمتری در تعیین تعداد دانه در بوته است. کاهش تعداد دانه در بوته در شرایط

تکمیلی ۴۷ درصد افزایش یافت ولی میزان افزایش آن در شرایط دیم بسیار بیشتر و ۱/۲۸ برابر شد (جدول ۳). MDA نشانگر میزان پراکسیداسیون لیپیدهای غشا است و افزایش شدید آن در شرایط دیم ناشی از افزایش تولید گونه‌های فعال اکسیژن است در شرایط دیم به علت کاهش میزان فتوسنتز تولید گونه‌های اکسیژن افزایش یافته که منجر به پراکسیداسیون بیشتر لیپیدهای غشاء و افزایش MDA می‌شود و با انجام آبیاری به صورت تکمیلی یا کامل میزان تولید MDA کاهش می‌یابد. مطالعه انجام‌شده بر روی گیاه نخود نشان داد که در شرایط تنش خشکی و کمبود آب در دسترس گیاه میزان محتوی نسبی آب کاهش یافته و به دنبال آن میزان تولید مالون دی‌آلدئید و نشت الکترولیت‌ها افزایش یافته است

افزایش داد (جلیلیان و حیدرزاده، ۱۳۹۶). از بین ارقام رقم منصور بیشترین و رقم عادل کمترین وزن صد دانه را داشت که با رقم سعید تفاوت معنی‌داری نشان نداد (جدول ۳). وزن صد دانه از اجزای مهم عملکرد دانه است که همبستگی مثبت و بالایی با عملکرد دانه داشت ($r = 0/845$) که نشان‌دهنده تأثیر مهم این جزء در عملکرد دانه است (جدول ۴).

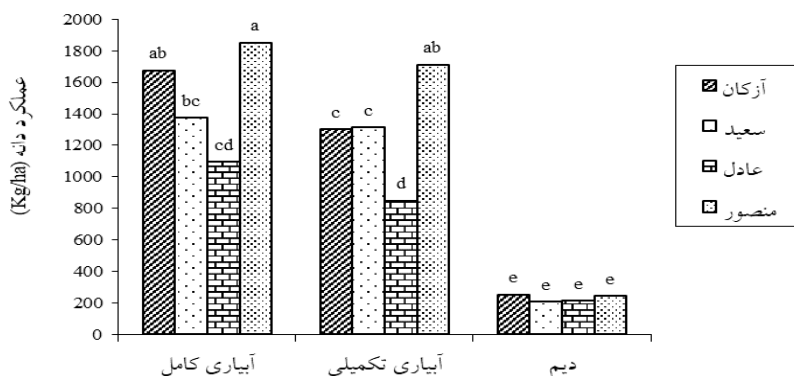
عملکرد بیولوژیک: تجزیه واریانس عملکرد بیولوژیک

نشان‌دهنده وجود تأثیر معنی‌دار آبیاری و رقم بر این صفت در سطح یک درصد است (جدول ۲). عملکرد بیولوژیک در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم نسبت به آبیاری کامل کاهش معنی‌داری (به ترتیب $1/4$ و $84/8$ درصد) داشت (جدول ۳). در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی میزان تولید مواد فتوسنتزی در گیاه کاهش می‌یابد. کاهش تولید به علت کاهش قدرت منبع در شرایط محدودیت دسترسی به رطوبت است. تنش خشکی از یک سمت با کاهش توسعه برگ‌ها و افزایش زردشدن برگ‌ها اندازه منبع را کاهش داده و از سمت دیگر با تأثیر بر عوامل روزنه‌ای و غیرروزنه‌ای منجر به کاهش فعالیت منبع شده و در نهایت تولید مواد فتوسنتزی را کاهش می‌دهد (Awasthi et al., 2014; Hosseinzadeh et al., 2016). کاهش محتوی کلروفیل برگ در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم باعث کاهش فتوسنتز و قدرت منبع شده و میزان تولید مواد فتوسنتزی را کاهش می‌دهد. گونه‌های فعال اکسیژن تولیدشده در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی علاوه بر تخریب کلروفیل به ماشین فتوسنتزی سلول آسیب وارد کرده و تولید مواد فتوسنتزی را کاهش می‌دهد. عملکرد بیولوژیک با میزان مالون دی‌آلدهید همبستگی منفی و معنی‌داری ($r = -0/670$) داشت که نشان‌دهنده این است که هر چقدر میزان تخریب گونه‌های فعال اکسیژن و تولید MDA بیشتر باشد میزان عملکرد بیولوژیک کاهش خواهد یافت. در بین ارقام مورد مطالعه رقم منصور با ۳۶۵۶ کیلوگرم در هکتار بیشترین عملکرد بیولوژیک را داشت که با رقم آزکان تفاوت معنی‌داری نداشت و رقم عادل با ۲۶۲۷ کیلوگرم در هکتار کمترین میزان عملکرد بیولوژیک را داشت (جدول ۳).

دیم ناشی از کاهش میزان فتوسنتز، کاهش تعداد گل‌های تلقیح و بارور شده و کاهش تعداد شاخه‌های جانبی است. تعداد دانه در بوته از اجزای مهم عملکرد است که در این تحقیق همبستگی خوبی ($r = 0/573$) با عملکرد دانه نشان داد (جدول ۴). کاهش تعداد دانه در بوته در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی در تحقیقات دیگر نیز گزارش شده است (مجنون حسینی و همکاران، ۱۴۰۱).

وزن صد دانه: نتایج تجزیه واریانس نشان داد که تیمار

آبیاری در سطح پنج درصد و رقم در سطح یک درصد تأثیر معنی‌داری بر وزن صد دانه داشتند (جدول ۲). مقایسه میانگین‌ها نشان داد که در شرایط آبیاری کامل بیشترین میزان وزن صد دانه به دست آمد در حالیکه در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم به ترتیب به میزان $4/77$ و $25/3$ درصد کاهش یافت (جدول ۳). در شرایط تنش خشکی و کمبود آب تقسیم سلولی کاهش یافته که باعث کاهش تعداد سلول در دانه می‌شود که می‌تواند منجر به کاهش اندازه مخزن شود. همچنین در شرایط تنش خشکی کاهش میزان فتوسنتز گیاه باعث می‌شود میزان مواد فتوسنتزی فراهم برای پر شدن دانه کمتر شده در نتیجه اندازه دانه کوچک می‌شود. عامل دیگری که می‌تواند باعث کاهش وزن دانه شود کاهش فعالیت آنزیم‌های مؤثر در بیوسنتز مواد ذخیره‌ای دانه است که در شرایط کمبود آب و وقوع تنش خشکی فعالیت این آنزیم‌ها در دانه نخود کاهش یافته که منجر به کاهش وزن نهایی دانه می‌شود (Awasthi et al., 2024). کاهش وزن صد دانه نخود در شرایط دیم همچنین آبیاری تکمیلی نسبت به شرایط شاهد و آبیاری کامل در آزمایشات محققان دیگر نیز گزارش شده است (مجنون حسینی و همکاران، ۱۴۰۱؛ Benali et al., 2023). در این تحقیق استفاده از آبیاری تکمیلی در مراحل گلدهی و نیام‌بندی میزان وزن صد دانه را نسبت به شرایط دیم $27/5$ درصد افزایش داد (جدول ۲). و افزایش این جزء عملکرد باعث تولید بالاتر دانه در شرایط آبیاری تکمیلی شده است. مطالعه انجام‌شده بر روی نخود سیاه نشان داد که انجام یک مرحله آبیاری تکمیلی وزن دانه را بین ۱۰ تا $19/5$ درصد

شکل ۶- مقایسه میانگین اثر متقابل آبیاری و رقم بر عملکرد دانه (ستون‌های دارای حروف مشترک براساس آزمون چند دامنه‌ای دانکن در سطح پنج درصد اختلاف معنی‌دار ندارند).

جدول ۴- ضرایب همبستگی بین صفات و خصوصیات مورد بررسی در ارقام نخود در شرایط آبیاری مختلف

صفات	۱- محضوری نسبی آب	۲- نشت الکترولیت	۳- مالون دی آلدئید	۴- کاتالاز	۵- پراکسیداز	۶- پروتئین	۷- کلروفیل a	۸- کلروفیل b	۹- کلروفیل کل	۱۰- تعداد دانه در بوته	۱۱- وزن صد دانه	۱۲- عملکرد بیولوژیک	۱۳- عملکرد دانه
۱	۱												
۲		۱											
۳			۱										
۴				۱									
۵					۱								
۶						۱							
۷							۱						
۸								۱					
۹									۱				
۱۰										۱			
۱۱											۱		
۱۲												۱	
۱۳													۱

** نشان‌دهنده معنی‌دار بودن ضریب همبستگی در سطح احتمال یک درصد است.

دیم عملکرد دانه در تمام ارقام به شدت نسبت به شرایط آبیاری کامل کاهش یافت که این کاهش به طور میانگین ۸۴ درصد بود (جدول ۳ و شکل ۶). با انجام آبیاری تکمیلی ارقام عکس‌العمل متفاوتی داشتند به طوریکه نسبت به آبیاری کامل

عملکرد دانه: نتایج تجزیه واریانس نشان داد آبیاری و رقم در سطح یک درصد و اثر متقابل آنها در سطح پنج درصد بر عملکرد دانه تأثیر معنی‌دار داشتند (جدول ۲). مقایسه میانگین‌ها اثرات متقابل آبیاری و رقم نشان داد که در شرایط

نسبت به ارقام دیگر عملکرد بالاتری داشتند که بالاتر بودن عملکرد این رقم با بالاتر بودن خصوصیات فیزیولوژیک مانند محتوی نسبی آب و محتوی کلروفیل همراه بود ولی در شرایط دیم که شدت تنش خشکی بالاتر بود ارقام از نظر عملکرد و بسیاری خصوصیات تفاوت چندانی نداشتند.

نتیجه گیری

نتایج تحقیق نشان داد که در شرایط دیم به علت شدیدبودن شدت تنش خشکی وارد شده به گیاه، خسارت‌های وارد شده به غشاء سلولی زیاد بوده که منجر به افزایش محتوای مالون دی‌آلدهید و نشت الکترولیت‌ها شده است. در این شرایط مکانیسم‌های حفاظتی گیاه مانند فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان و محتوای پرولین افزایش یافته ولی این افزایش جهت کاهش خسارت به گیاه کافی نیست. انجام آبیاری تکمیلی نسبت به شرایط دیم کارکردهای فیزیولوژیکی ارقام نخود را بهبود بخشیده و به صورت قابل توجهی باعث شده است میزان تولید و عملکرد دانه افزایش یابد. در شرایط آبیاری کامل و تکمیلی رقم منصور از نظر تولید دانه بر ارقام دیگر برتری داشت و می‌توان این رقم را به عنوان رقم مناسب برای این شرایط کشت نمود ولی در شرایط دیم به علت بالا بودن شدت تنش خشکی عملکرد دانه ارقام تفاوت معنی‌داری نداشت.

ارقام آزان و عادل کاهش بیشتری نسبت به دو رقم سعید و منصور نشان دادند (شکل ۶). کاهش عملکرد دانه در شرایط دیم نسبت به شرایط آبیاری کامل براساس خصوصیات مورد بررسی در این تحقیق ناشی از کاهش تعداد دانه در بوته و وزن صد دانه بود (جدول ۳). به طور کلی در شرایط دیم به علت محدودیت شدید آب در اختیار، گیاه دچار تنش خشکی شدید می‌شود. تنش خشکی با ایجاد محدودیت در رشد و توسعه برگ‌ها و کاهش سرعت فتوسنتز که منجر به کاهش قدرت منبع می‌شود همچنین کاهش تعداد گل‌ها در بوته، کاهش تلقیح گل‌ها، کاهش غلاف‌های بارور و کاهش سرعت ذخیره مواد فتوسنتزی در دانه که باعث کاهش قدرت مخزن می‌شود عملکرد دانه را کاهش می‌دهد (Benali et al., 2023; Awasthi et al., 2024; Hosseinzadeh et al., 2016; Awasthi et al., 2014; Qiao et al., 2024). با توجه به خصوصیات فیزیولوژیک بررسی شده در این تحقیق می‌توان گفت در شرایط آبیاری تکمیلی و دیم که میزان رطوبت در اختیار گیاه کاهش می‌یابد و کاهش محتوی نسبی آب نشان‌دهنده آن است میزان فتوسنتز گیاه کاهش یافته و در نتیجه محدودیت فتوسنتز تولید گونه‌های فعال اکسیژن افزایش یافته و خسارت به غشاهای سلولی زیادتر می‌شود که افزایش تولید MDA و نشت الکترولیت‌ها بیانگر خسارت وارد شده به سلول‌ها است. خسارت وارد شده به ساختارهای سلولی در کنار کاهش میزان کلروفیل توان تولیدی گیاه را کاهش داده و میزان عملکرد دانه کاهش پیدا کرده است. در شرایط آبیاری تکمیلی رقم منصور

منابع

- ابریشم‌چی، پروانه، گنجعلی، علی، و ساکنی، هسان (۱۳۹۱). بررسی صفات مورفولوژیک، میزان پرولین و فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدان در ژنوتیپ‌های نخود (*Cicer arietinum* L.) در شرایط تنش خشکی. پژوهش‌های حبوبات ایران، ۳(۲). doi: 10.22067/ijpr.v139i2.24695
- آمارنامه کشاورزی (۱۴۰۲). محصولات زراعی. جلد اول. وزارت جهاد کشاورزی. ایران.
- بروجردنیا مریم، بی‌همتا محمدرضا، عالمی سعید، خلیل، و عبدوسی، وحید. (۱۳۹۵). اثر تنش خشکی بر میزان پرولین، کربوهیدرات‌های محلول، نشت الکترولیت‌ها و محتوای آب نسبی لوبیا (*Phaseolus vulgaris* L.). مجله علمی فیزیولوژی گیاهان زراعی، ۸(۲۹)، ۲۳-۴۱. <http://cpj.ahvaz.iau.ir/article-633-1-fa.html>
- پارسا، مهدی، نظامی، احمد، پارسا، حسن، و باقری، عبدالرضا (۱۳۹۰). بررسی عملکرد و اجزای عملکرد ژنوتیپ‌های نخود متحمل به

- سرما در شرایط کشت. پژوهش‌های زراعی ایران، ۹(۳)، ۳۳۰-۳۲۲. doi: 10.22067/gsc.v9i3.11961
- توکلی، افشین، احمدی، علی، و علیزاده، هوشنگ (۱۳۸۸). بررسی برخی جنبه‌های فیزیولوژیک عملکرد ارقام حساس و متحمل به تنش خشکی گندم تحت شرایط تنش خشکی پس از گرده‌افشانی. علوم گیاهان زراعی ایران، ۴۰(۱).
- جلیلیان، جلال، و حیدرزاده، سعید (۱۳۹۶). بررسی تغییرات عملکرد دانه و اجزای آن و قابلیت نخود سیاه (*Cicer arietinum* L.) در سرکوب علف‌های هرز در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی. زراعت دیم ایران، ۶(۱)، ۸۵-۶۷. doi: 10.22092/idadj.2017.113430
- حمه رشید، سه‌هر، احمدی، علی، سی و سه مرده، عادل و جهانسوز، محمدرضا (۱۳۹۸). ارزیابی برخی از پاسخ‌های فیزیولوژیکی و بیوشیمیایی ارقام مختلف گندم دیم تحت تیمارهای آبیاری تکمیلی. علوم گیاهان زراعی ایران، ۵۰(۳)، ۱۳۳-۱۲۱. doi: 10.22059/ijfcs.2018.254340.654457
- خوجم‌لی، ارازقلی، نخزری مقدم، علی، ملاشاهی، مهدی، و آهنگر، لیلا (۱۳۹۷). تأثیر نیتروژن و آبیاری تکمیلی بر عملکرد و اجزای عملکرد نخود (*Cicer arietinum* L.) رقم آزاد. تنش‌های محیطی در علوم زراعی، ۱۱(۴)، ۸۸۲-۸۷۳. doi: 10.22077/escs.2017.808.1159
- سالک معراجی، هادی، توکلی، افشین، و سپهوند، نیازعلی (۱۳۹۹). تأثیر سیتوکینین بر خصوصیات فیزیولوژیک و صفات مرتبط با عملکرد کینوا تحت شرایط تنش خشکی. به‌زراعی کشاورزی، ۲۲(۳)، ۴۳۲-۴۱۹. doi: 10.22059/jci.2020.292821.2298
- مجنون حسینی، ناصر، غلامی، محمداقرا، افشون، اسماعیل، جهانسوز، محمدرضا، و ربیعان، احسان (۱۴۰۱). تأثیر رژیم آبیاری و تراکم کاشت بر عملکرد و اجزای عملکرد نخود (*Cicer arietinum* L.). تنش‌های محیطی در علوم زراعی، ۱۵(۱)، ۷۸-۶۷. doi: 10.22077/escs.2020.3714.1892
- مؤمنی فردین، قبادی، مختار، جلالی هنرمند، سعید، و شکاری، پرویز (۱۳۹۳). واکنش خصوصیات فیزیولوژیک نخود به کودهای روی و پتاسیم در شرایط دیم و آبیاری تکمیلی. فرآیند و کارکرد گیاهی، ۳(۹)، ۷۱-۸۴. <http://jispp.iut.ac.ir/article-1-155fa.html>
- Aebi, H. (1984). Catalase in vitro. *Methods in Enzymology*, 105, 121-126.
- Asati, R., Tripathi, M. K., Tiwari, S., Yadav, R. K., & Tripathi, N. (2022). Molecular Breeding and Drought Tolerance in Chickpea. *Life* 12, <https://doi.org/10.3390/life12111846>
- Ashraf, M. Y., Azmi, A. R., Khan, A. H., & Ala, S. A. (1994). Effect of water stress on total phenols, peroxidase activity and chlorophyll content in wheat. *Acta Physiologia Plantarum*, 16, 185-191.
- Awasthi, R., Kaushal, N., Vadez, V., Turner, N. C., Berger, J., Siddique, K. H. M., & Nayyar, H. (2014). Individual and combined effects of transient drought and heat stress on carbon assimilation and seed filling in chickpea. *Functional Plant Biology*, 41(11), 1148-1167. <https://doi.org/10.1071/FP13340>
- Awasthi, R., Devi, P., Chand Jha, U., Dev Sharma, K., Roorkiwal, M., Kumar, S., Pareek, A., Siddique, H. M., Vara Prasad, P. V., Parida, D. K., & Nayyar, H. (2024). Exploring the synergistic effects of drought and heat stress on chickpea seed development: Insights into nutritional quality and seed yield. *Plant Stress*, 14(100635). <https://doi.org/10.1016/j.stress.2024.100635>
- Basak, R., Wahid, K. A., Dinh, A., Soolanayakanahally, R., Fotouhi, R., & Mehr, A. S. (2020). Rapid and efficient determination of relative water contents of crop leaves using electrical impedance spectroscopy in vegetative growth stage. *Remote Sensing*, 12(11), 1753. <https://doi.org/10.3390/rs1211175>
- Bates, L. S., Waldern, R. P., & Tear, I. D. (1973). Rapid determination of free proline for water stress studies. *Plant and Soil*, 39, 205-207.
- Benali, A., El Haddad, N., Patil, S. B., Goyal, A., Hejjaoui, K., El Baouchi, A., Gaboun, F., Taghouti, M., Ouhssine, M., & Kumar, S. (2023). Impact of terminal heat and combined heat-drought stress on plant growth, yield, grain size, and nutritional quality in chickpea (*Cicer arietinum* L.). *Plants*, 12, 3726. <https://doi.org/10.3390/plants12213726>
- Bhaskara, G. B., Yang, T. H., & Verslues, P. E. (2015). Dynamic proline metabolism: Importance and regulation in water limited environments. *Frontiers in Plant Science*, 6, 484. doi: 10.3389/fpls.2015.00484
- Bradford, M. M. (1976). A rapid and sensitive method for the quantitation of microgram quantities of protein utilizing the principle of protein-dye binding. *Analytical Biochemistry*, 72, 248-254.
- Chance, B., & Maehly, A. C. (1955). Assay of catalases and peroxidase. *Methods in Enzymology*, 2, 764-775.
- Eyidogan, F., & Oz, M. T. (2007). Effect of salinity on antioxidant responses of chickpea seedlings. *Acta Physiologiae Plantarum*, 29, 485-493.

- Hasanuzzaman, M., Bhuyan, M. H. M. B., Zulfiqar, F., Raza, A., Mohsin, S. M., Mahmud, J. A., Fujita, M., & Fotopoulos, V. (2020). Reactive oxygen species and antioxidant defense in plants under abiotic stress: Revisiting the crucial role of a universal defense regulator. *Antioxidants*, 9(8), 681. <https://doi.org/10.3390/antiox9080681>
- Heath, R. L., & Packer, L. (1968). Photoperoxidation in isolated chloroplast. I. Kinetics and stoichiometry of fatty acid peroxidation. *Archives of Biochemistry and Biophysics*, 125, 189-198.
- Hosseinzadeh, S. R., Amiri, H., & Ismaili, A. (2016). Effect of vermicompost fertilizer on photosynthetic characteristics of chickpea (*Cicer arietinum* L.) under drought stress. *Photosynthetica*, 54, 87-92. <https://doi.org/10.1007/s11099-015-0162-x>
- Kadir, K., Talebi, R., & Hamidi, H. (2017). Multivariate analysis and drought stress tolerance indices in chickpea (*Cicer arietinum* L.) under different irrigation regimes. *Journal of Experimental Biology and Agricultural Sciences*, 5(1), 54-60. DOI: 10.18006/2017.5(1).054.060
- Kaliaha, T. G., & Kozel, N. V. (2022). The effect of soil drought on the content of photosynthetic pigments in barley plants of the Brovar variety. *Journal of the Belarusian State University Biology*, 3, 46-53. <https://doi.org/10.33581/2521-1722-2020-3-46-53>
- Kang, U., Chu, Y., Ma, G., Zhang, Y., Zhang, X., Wang, M., Lu, H., Wang, L., Kang, G., Ma, D., Xie, Y., & Wang, C. (2023). Physiological mechanisms underlying reduced photosynthesis in wheat leaves grown in the field under conditions of nitrogen and water deficiency. *The Crop Journal*, 11(2), 638-650. <https://doi.org/10.1016/j.cj.2022.06.010>
- Kar, M., & ve Ozturk, N. (2020). Determination of the expression level of stress-related genes in chickpea (*Cicer arietinum*) under short-term heavy metal stress and the relationship to cellular H₂O₂ concentrations. *Bursa Uludag Universitesi Ziraat Fakultesi Dergisi*, 34(2), 303-315.
- Karami, S., Shiran, B., & Ravash, R. (2025). Molecular investigation of how drought stress affects chlorophyll metabolism and photosynthesis in leaves of C₃ and C₄ plant species: A transcriptome meta-analysis. *Heliyon*, 11, 3. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2025.e42368>
- Kaushal, N., Gupta, K., Bhandhari, K., Kumar, S., Thakur, P., & Nayyar, H. (2011). Proline induces heat tolerance in chickpea (*Cicer arietinum* L.) plants by protecting vital enzymes of carbon and antioxidative metabolism. *Physiology and Molecular Biology of Plants*, 17(3), 203-13. doi: 10.1007/s12298-011-0078-2. Epub 2011 Jul 9. PMID: 23573011; PMCID: PMC3550571
- Kayan, N., & Turhan, E. (2012). The physiological effects of different irrigation times on chickpea (*Cicer arietinum* L.) cultivars. *Journal of Food Agriculture and Environment*, 10, 506-510.
- Keerthi Sree, Y., Lakra, N., Manorama, K., Ahlawat, Y., Zaid, A., Elansary, H. O., Sayed, S. R. M., Rashwan, M. A., & Mahmoud, E. A. (2023). Drought-induced morpho-physiological, biochemical, metabolite responses and protein profiling of chickpea (*Cicer arietinum* L.). *Agronomy*, 13, 1814. <https://doi.org/10.3390/agronomy13071814>
- Khan, P., Abdelbacki, A. M. M., Albaqami, M., Jan, R., & Kim, K. M. (2025). Proline promotes drought tolerance in maize. *Biology*, 14, 41. <https://doi.org/10.3390/biology14010041>
- Lawlor, D. W., & Cornic, G. (2002). Photosynthetic carbon assimilation and associated metabolism in relation to water deficits in higher plants. *Plant, Cell and Environment*, 25, 275-294.
- Lawlor, D. W. (2002). Limitation to photosynthesis in water stressed leaves: Stomata vs. metabolism and the role of ATP. *Annals of Botany*, 89, 871-885.
- Mafakheri, A., Siosemardeh, A., Bahramnejad, B., Struik, P. C., & Sohrabi, Y. (2011). Effect of drought stress and subsequent recovery on protein, carbohydrate contents, catalase and peroxidase activities in three chickpea (*Cicer arietinum* L.) cultivars. *Australian Journal of Crop Science*, 5(10), 1255-1260.
- Mittler, R. (2002). Oxidative stress, antioxidants and stress tolerance. *Trends in Plant Science*, 7(9), 405-410. [https://doi.org/10.1016/S1360-1385\(02\)02312-9](https://doi.org/10.1016/S1360-1385(02)02312-9)
- Montealiva, M. I., Guzzo, M. C., & Posada, G. A. (2021). Breeding for drought tolerance by monitoring chlorophyll content. *Gene Technology*, 10, 165. DOI: 10.35248/2329-6682.21.10.165
- Mylona Photini, V., & Polidoros Alexios, N. (2011). ROS regulation of antioxidant genes. In: *Reactive Oxygen Species and Antioxidants in Higher Plants* (ed. Dutta Gupta, S.) Pp. 101-127. Science Publishers.
- Nair, P. M. G., & Chung, I. M. (2015). Changes in the growth, redox status and expression of oxidative stress related genes in chickpea (*Cicer arietinum* L.) in response to copper oxide nanoparticle exposure. *Journal of Plant Growth Regulation*, 34, 350-361. <https://doi.org/10.1007/s00344-014-9468-3>
- Nounjan, N., Nghia, P. T., & Theerakulpisut, P. (2012). Exogenous proline and trehalose promote recovery of rice seedlings from salt-stress and differentially modulate antioxidant enzymes and expression of related genes. *Journal of plant Physiology*, 169, 596-604.
- Qiao, M., Hong, C., Jiao, Y., Hou, S., & Gao, H. (2024). Impacts of drought on photosynthesis in major food crops and the related mechanisms of plant responses to drought. *Plants*, 13, 1808. <https://doi.org/10.3390/plants13131808>
- Ritchie, S. W., & Nguyen, H. T. (1990). Leaf water content and gas exchange parameters of two wheat genotypes differing in drought resistance. *Crop Science*, 30, 105-111.

- Sairam, R. K., & Srivastava, G. C. (2001). Water stress tolerance of wheat (*Triticum aestivum* L.): Variation in hydrogen peroxide accumulation and antioxidant activity in tolerant and susceptible genotype. *Journal Agronomy and Crop Science*, 186, 63-70.
- Scandalios, J. G. (2005). Oxidative stress: Molecular perception and transduction of signals triggering antioxidant gene defenses. *Brazilian Journal of Medical and Biological Research*, 38, 995-1014.
- Seifikalhor, M., Niknam, V., Aliniaefard, S., Didaran, F., Tsaniklidis, G., Fanourakis, D., Teymoorzadeh, M., Mousavi, S. H., Bosacchi, M., & Li, T. (2022). The regulatory role of γ -aminobutyric acid in chickpea plants depends on drought tolerance and water scarcity level. *Science Report*, 12, 7034. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-10571-8>
- Sharma, S., Villamor, J. G., & Verslues, P. E. (2011). Essential role of tissue-specific proline synthesis and catabolism in growth and redox balance at low water potential. *Plant Physiology*, 157, 292-304. doi: 10.1104/pp.111.183210
- Yang, X., Wang, X., Li, Y., Yang, L., Hu, L., Han, Y., & Wang, B. (2024). Effects of drought stress at the booting stage on leaf physiological characteristics and yield of rice. *Plants*, 13, 3464. <https://doi.org/10.3390/plants13243464>
- Zhang, F., Zhu, K., Wang, Y. Q., Zhang, Z. P., Lu, F., Yu, H. Q., & Zou, J. Q. (2019). Changes in photosynthetic and chlorophyll fluorescence characteristics of sorghum under drought and waterlogging stress. *Photosynthetica*, 57(4), 1156-1164.
- Zhou, Q., Li, Y., Wang, X., Yan, C., Ma, C., Liu, J., & Dong, S. (2022). Effects of different drought degrees on physiological characteristics and endogenous hormones of soybean. *Plants*, 11, 2282. <https://doi.org/10.3390/plants11172282>

Physiological responses and yield of chickpea (*Cicer arietinum* L.) cultivars under rainfed and supplemental irrigation conditions

Afshin Tavakoli*, Sohila Ghanimati, Kamran Afsahi

Department of Plant Production and Genetic, Faculty of Agricultural, University of Zanjan, Zanjan, Iran

(Received: 2025/04/17, Accepted: 2025/08/19)

Abstract

Water deficit in rainfed conditions has adverse effects on the physiological characteristics of plants. To investigate the physiological responses of chickpea cultivars under rainfed and supplemental irrigation conditions, an experiment was conducted as a split-plot design based on a randomized complete block design with four replications. In this study, the main plots consisted of three irrigation regimes: rainfed, supplemental irrigation, and full irrigation. The subplots consisted of four chickpea cultivars: Azkan, Mansour, Adel, and Saeed. Physiological characteristics assessed during the growing season included leaf relative water content, electrolyte leakage, the activity of antioxidant enzymes catalase and peroxidase, proline and malondialdehyde content, and the amount of chlorophyll a, b, and total chlorophyll. The number of seeds per plant, hundred-seed weight, biological yield, and grain yield were also evaluated at the end of the growing season. The irrigation treatment showed a significant effect at the 1% probability level on all traits studied. Under rainfed conditions, electrolyte leakage and malondialdehyde and proline levels, as well as antioxidant enzyme activity, increased by 32%, 128%, and 513%, respectively, compared to full irrigation conditions, while other investigated traits decreased. Among the cultivars, Mansour showed the highest grain yield (1850 kg/ha) under full irrigation conditions, while Adel showed the lowest yield under full and supplementary irrigation conditions (1093 and 850 kg/ha, respectively). The cultivars showed similar yields under rainfed conditions. Supplemental irrigation improved the physiological performance of chickpea cultivars compared to rainfed conditions, which ultimately led to increased production and grain yield compared to rainfed conditions in chickpea cultivars. Under supplementary and full irrigation conditions, the Mansour cultivar had a higher seed yield than other cultivars and is suitable for these conditions.

Keywords: Antioxidant enzymes, Proline, Drought stress, Grain yield, Chlorophyll

Corresponding author, Email: Tavakoli@znu.ac.ir